

Asqar Nig'matov
Nigora Shomurotova

EKOTURIZM ASOSLARI

33.17
N70

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining oliy va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi ilmiy-metodik birlashmalari faoliyatini muvofiqlashtiruvchi Kengashi tomonidan nashrga tavsiya etilgan.

Mas'ul muharrir: **B. Alixonov** — O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasining raisi.

Taqrizchilar: **A. Akramxo'jayev** — O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi «Bionazorat» bosh mutaxassisi;
I. Hasanov — Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zMU Geografiya fakulteti, Tabiiy geografiya va geografiya ta'limi metodikasi kafedrasida dotsenti, g.f.n.;
A. Allabergenov — Toshkent Turizm kasb-hunar kolleji direktori o'rinbosari.

A. Nig'matov, N. Shomurotova.

Ekoturizm asoslari. Kasb-hunar kollejlari uchun o'quv qo'llanma. — T.: «Turon-Iqbol», 2007. 128 bet.

BBK 33.17ya722
33.18ya722

Ilk bor O'zbekistonda turizm yo'nalishi bo'yicha kasb-hunar kollejlari uchun chop etilayotgan ushbu o'quv qo'llanmada yurtimizning boy va betakror tabiati qo'yniga fuqarolar va chet el turistlarining sayohatlarini uyushtirish, tabiiy atrof-muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish hamda buzilgan tabiat majmualarini qayta tiklashda yuzaga keladigan ekologik munosabatlarni tizimlashtirish, boshqarish va tartibga solishning asosiy jihatlari yoritib berilgan.

Ekoturizm fanining kollejlarda uchun tavsiya etilishidan asosiy maqsad, respublikamizda turizmning barcha sohalari tez sur'atlarda rivojlanib borayotganligini e'tiborga olgan holda ushbu industriya uchun o'rta bo'g'in mutaxassislarini ta'minlab berish zaruratidir. O'quv qo'llanma ta'lim jarayonining deyarli barcha usullari — nazorat savollari, seminar mashg'ulotlar rejasi, mustaqil ish mavzulari, lug'at, test savollari, tavsiya etiladigan adabiyotlar, ekoturlarga oid jadval va rasmlar bilan boyitilgan.

2705080000 - 6
M361(04) - 2007

ISBN 978-9943-14-057-8

© Nig'matov A., Shomurotova N., 2007-y.
© «TURON-IQBOL» nashriyoti, 2007-y.

SO'ZBOSHI

Dunyo xo'jaligi tarkibida eng jadal sur'atlarda rivojlanib borayotgan iqtisodiyot sohalaridan biri turizmdir. Butunjahon turizm tashkilotining ma'lumotiga ko'ra 2004-yilda turistik oqimning harakati 760 mln kishini tashkil etgan. 2003-yilga nisbatan o'sish sur'ati 10 foizga oshgan. Zamonamizda turizm oqimi, XX asrdan larqli ravishda nafaqat rivojlangan mamlakatlardan rivojlanganlariga, balki rivojlanayotgan mamlakatlarga tomon ham o'zgarmoqda. Bu o'rinda turistik bozorning deyarli yarmini qamrab olgan Osiyo-Iinch okeani mintaqalari, Yaqin va O'rta sharq mamlakatlari vctakchilik qilmoqda. Rivojlanib borayotgan mamlakatlarning turizm industriyasi, asosan, tabiiy yoki ekologik turizm hisobiga amalga oshirilmoqda.

Jahon hamjamiyati tomonidan umume'tirof etilayotgan masalalardan biri mahalliy, milliy, regional (mintaqaviy) va global (jahon) miqyosda barqaror rivojlanishga erishishdir. Barqaror rivojlanish esa ekologik muammolarning ijtimoiy va iqtisodiy muammolar bilan vagona tizimda turishi, ularni kishilik jamiyati faoliyatining barcha iibhalarida yaqin amaliy hamkorlik qilish orqali hal etish mumkin rkanligini ko'rsatadi. «O'zbekistonning dam olish va salomatlikni nklash imkoniyatlari, — degan edi Prezident Islom Karimov — •.ivohat marshrutlarining xilma-xil turlarini tashkil etishga va sayo.h.ndiilarni butun yil davomida qabul qilishga sharoit yaratadi»¹. '()00-yil 17-aprelda «O'zbekiston Respublikasida 2006—2010-yillarda si/.mat ko'rsatish va servis sohasini rivojlantirishni jadallashtirish I hora-tadbirlari to'g'risida» Prezident qarori qabul qilindi. 2007-yil ¹ > aprelda esa, Islom Karimov Singapurga qiladigan davlat tashrifi • ililidan «Today» gazetasiga bergan intervyusida «Go'zal geografik \.i labiiy sharoitlar respublika hududida ekologik turizmni rivojlan-inr.li uchun g'oyat qulaydir...» deb alohida ta'kidlab o'tdi.

¹ *Islom Karimov. «O'zbekiston buyuk kelajak sari». — T.: «O'zbekiston», 1998. — 99-b.*

Turizm, ayniqsa, *ekologik turizm (ekoturizm)*n'ing ahamiyati beqiyos ekanligi amalda isbotlangan. Turizm industriyasi o'ziga katta sarmoya va resurslarni mujassamlashtirishi bilan bir qatorda davlat va jamiyat uchun zarur bo'lgan ma'rifiy-ma'naviy funksiyalarni bajaruvchi iqtisodiyot tarmog'idir. Ekoturizm orqali chet ellik mehmonlar O'zbekiston degan yurt hamda uning boy va betakror tabiati haqidagi tasavurga ega bo'lsalar, fuqarolar esa o'z Vatani bilan yaqindan tanishadilar. Turizm orqali ularda ona yurtiga nisbatan milliy iftixor hamda g'urur tuyg'usini shakllantirish imkoniyati tug'iladi. Ushbu ijobiy funksiyalarni yuzaga keltirish uchun ilmiy asoslangan ekoturistik ta'lim va tarbiyani yo'lga qo'yish asosiy vazifalardan biridir.

Mazkur o'quv qo'llanmada yangi fan sohasi, ta'lim yo'nalishi hamda iqtisodiyot tarmog'i bo'lgan Ekoturizmning nazariy va amaliy asoslariga oid mavzularga alohida to'xtalib o'tildi. Unda ekoturizm obyekt, predmeti, tushunchasi, metodologiyasi, metodik tomonlari, taraqqiyot jabhalari, amaliy ahamiyati, ekoturistik marshrutlar kabi ma'ruza mavzulari, seminar mashg'ulotlar rejasi, amaliy va mustaqil ishlar yagona bir tartibda va uzviy ketma-ketlikda ko'rib chiqilgan.

Dunyo, rivojlanish va atrof-muhit muhofazasi o'zaro bog'langan va ajralmasdir.

Barqaror rivojlanish qoidasi

I. NAZARIY QISM

1.1. EKOTURIZM - MUSTAQIL FAN SOHASI

Zamonamizda kompyuter, informatika, huquq, qonun, davlat kabi tushunchalar qatorida eng ko'p ishlatiladigan so'zlardan biri ekologiyadir. Ekologiya o'zi nima? An'anaviy izohlarga ko'ra, Ekologiya — o'zaro organizmlar o'rtasida va ularning yashash muhiti orasida voqe bo'ladigan o'zaro munosabatlari haqidagi fandır. Bu ma'no uning grekcha atamasidan kelib chiqqan bo'lib, «*oikos*» — ny, yashash joyi, yashash muhiti, «*logos*» — ta'limot degan tushunchani anglatadi. Ekologiyani birinchi bo'lib nemis tabiatshunos olimi Ernest Gekkel 1866-yilda «Organizmlarning umumiy morfologiyasi» degan kitobi orqali fanga olib kirdi. Uning ta'rifiga ko'ra, «Ekologiya — tabiatni iqtisodiy jihatdan tadqiq qilish orqali hamma tirik organizmlarning organik va noorganik muhit unsurlari bilan birga, uning ta'sir doirasida turgan antagonistik va noantagonistik aloqadorlikda bo'lgan o'simlik va hayvonot dunyosi o'rtasidagi munosabatlarni ochib berish». U ingliz olimi Charlz Darvinning tirik organizmlarning evolutsion rivojlanishi to'g'risidagi ta'limotini rivojlantirib, har qanday tirik organizm atrof tabiiy muhitga moslashib, o'zining morfologik (ichki) va morfometrik (tashqi) ko'rsatkichlarini o'zgartirib borishini, moslashmagani esa tabiiy tanlash asosida qirilib ketishi nazariyasini o'z ilmiy-amaliy faoliyatida ladqiq etdi.

E. Gekkel dan so'ng ekologiya iborasiga turlicha ta'riflar berildi, lekin uning birlamchi tushunchasi umumiy tarzda saqlanib qoldi. I urlu fikrlarni umumlashtirgan holda **ekologiyani noevolutsion tarzda rivojlanuvchi tabiat tizimidagi tirik organizmlar va ularning atrof-muhit bilan bo'ladigan munosabatlariga doir qonuniyatlarni tadqiq i'ituvchi fan tarmog'i, ularga oid bilimlarni beruvchi ta'lim yo'nalishi, ularni optimallashtiruvchi xalq xo'jaligi sohasi**, deyish mumkin¹.

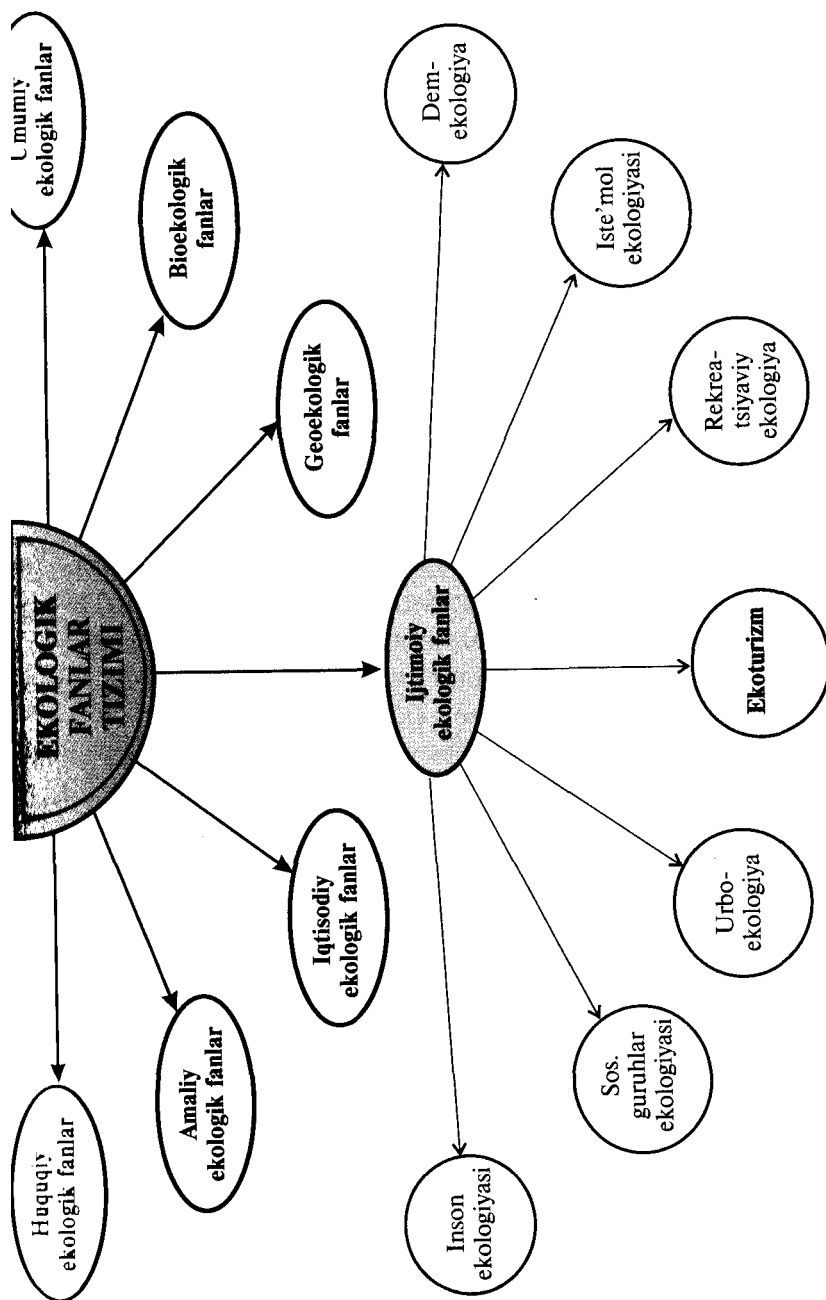
¹ A. Nig'matov. «Ekologiya». — T.: «Cho'lpon», 2006. — 128-b.

Ekologiya XIX asrning ikkinchi yarmida biologiya fanlari tizimiga kirgan edi. Chunki u tirik organizmlar haqidagi fan tariqasida birinchi bo'lib biologlar tomonidan taklif etilgan. Lekin muayyan davr oralig'ida, fanlar va bilimlar rivojlangani sari *ekologiya nafaqa mustaqilfan sohasi*, balki *fanlar tizimiga* aylanib ketdi. Hozirgi kunda mutaxassislarning hisoblariga ko'ra, 80 dan ziyod ekologik fanlar mavjud bo'lib, ulardan biri ekologik turizmdir (1-rasm).

2002-yilda Yoxannesburg shahrida bo'lib o'tgan Barqaror rivojlanish Butunjahon Sammitida qabul qilingan muhim xalqaro hujjatlardan biri «Barqaror rivojlanish Butunjahon Sammiti (BRBS) qarorlarini bajarish rejasi»ning IV bo'limi 24—26 moddalarida milliy davlat chegarasida va uning tashqarisida atrof-muhitni turizm orqali muhofaza qilish masalasi ko'tarildi. Undan tashqari «Xalqaro ekoturizm yili», «Xalqaro madaniy meros yili»ga bag'ishlangan bir qator uchrashuv va anjumanlarda (2002-yil), Kvebek deklaratsiyasi va Butunjahon turizm tashkilotining «Global turizm etika kodeksi»da turizmning eng ommalashayotgan shakli bo'lgan, ekoturizmni rag'batlantirish zarurligi ta'kidlab o'tildi va tegishli qarorlar qabul qilindi. Ekologik muammolarni hal etib borishning yana bir yangi jihati ekologik turizmni rivojlantirish orqali aholining ekologik ongi va madaniyatini ko'tarish. Go'zal va betakror tabiiy atrof-muhit insonlarning nafaqat tomosha obyekti, balki yashash makoni ekanligini anglagan kishi atrof-muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan ehtiyotkorona foydalanish, buzilganlarini qayta tiklash bugungi va kelajak avlodlar uchun qanchalik zarur ekanligini biladi va ongli ravishda unga sarf-xarajatlar qiladi.

Ekologik turizm nima o'zi? U boshqa turdagi turizm va servis[^] (xizmat)dan nimasi bilan farq qiladi? *Turizm* so'zi fransuz tilida¹ *tourisme* — «sayohat qilish, dam olish bo'lib, shu bilan bir qatorda sport va umumtarbiyaviy yoki siyosiy-ma'rifiy vazifalarhi bajarish degan ma'noni ham anglatadi (Kratkiy slovar inostrannix slov. M.: «Izd.inostr.i nas.slovarey», 1958. — S.404).

Shunday qilib, tor ma'noda **ekoturizm** — *kishilarning tirik organizmlar (jumladatt, insonlar) yashaydigan muhitga sayohat qilishlari*. Keng ma'noda esa **ekoturizm** — *shaxslarning doimiy yashash joylaridan dam olish, sport bilan shug'ullanish, sog'lomlashish, ma'rifiy-ma'naviy (umumtarbiyaviy) ishlarni amalga oshirish yoki boshqa maqsadlarni ko'zlagan holda atrof tabiatga yoki muayyan tabiiy obyektlarga ekologik maqsadlardagi sayohatlari*.

1-rasm. Ekoturizmning ekologik fanlar o'rtasida tutgan o'rni.

Turli adabiyotlarda Ekoturizm turlicha talqin qilinadi. Bizning dunyoqarashimizga yaqin bo'lgan *Avstraliyaning Milliy ekoturizm Strategiyasida* ekoturizm — tabiatga yo'naltirilgan turizm, deb ifodalangan. Ekologik barqarorlik qoidalaridan kelib chiqqan tarzda u o'z ichiga ekologik ta'lim va tarbiyani qamrab oladi.

Tabiatni muhofaza qilish Xalqaro Ittifoqi (TMQXI) ekoturizmni «atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish, unga sayr qilganda «ayab» ta'sir ko'rsatish yo'li bilan madaniy va tabiiy merosni o'rganish hamda zavqlanish nisbatan buzilmagan tabiiy hududlarga ekologik mas'uliyatli sayohat», deb tushuntiradi.

TMQXIga yaqin tushuncha *Ekoturizm jamiyati* ta'rifida mavjud. U ekoturizmni «mahalliy aholi va undagi tabiatni muhofaza qilishga ko'maklashuvchi tabiiy hududlarga mas'uliyatli sayohat», deya izohlaydi.

Butunjahon yovvoyi tabiat jamgarmasi ekoturizmni «atrof-muhitni muhofaza qiluvchi tabiiy turizmdir» deydi.

Yuqorida sanab o'tilgan barcha ekoturizm tushunchalarida, bizning fikrimizcha, quyidagi ekoturistik shartlar ifodalanmay qolgan:

- ekoturizm bilan tabiiy turizm turi aralastirib yuborilgan;
- ekologik inqirozli hududlar ham ekoturistik obyekt bo'lishi mumkinligi aniq ko'rsatilmagan;
- ekosayohatchilarning asosiy maqsadlari doim ham tabiatni muhofaza qilish bo'lmaydi, lekin ularni atrof-muhitga nisbatan ehtiyotkorona munosabatda bo'lishga undash va undan tushgan foydaning asosiy qismini o'sha ekoturistik muhitni muhofaza qilishga yo'naltirish lozim bo'ladi. Aks holda ekoturizmning tabiiy turizmdan farqi qolmaydi;
- buzilgan tabiat unsurlari va ularning komponent (tarkib) larini tiklash masalasi qo'yilmagan yoki bu holat yetarlichi ifodalanmagan.

Ekoturizmning umumiy tushunchasidan kelib chiqqan holda, uning mazmunidagi quyidagi holatlarga e'tiborni qaratish lozim. **Birinchi**dan, *jismoniy va yuridik shaxslar* ekoturizm *subyekt*i yoki uning *qatnashchilari* sifatida ishtirok etishi mumkin. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksiga binoan *jismoniy shaxslar* toifasiga — muayyan davlat fuqarolari, chet el fuqarolari, fuqaroligi bo'lmagan shaxslar kiradi. O'zbekiston Konstitutsiyasining 50-moddasida esa barcha fuqarolar, qanday faoliyat bilan shug'ullanmasinlar, tabiiy muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo'lishga majburdirlar,

ili'Vili'nn. Afsuski, jismoniy shaxslarning turistik sayohatlari stixiyali (i.niibsiz), ravishda kechib, muayyan tashkiliy va boshqaruv imkonivatining kamligi bilan ajralib turadi. Ma'lumotlarga qaraganda¹ ekologik turizm bilan band bo'lgan jismoniy shaxslar yuridik shaxslarni nisbatan tabiiy atrof-muhitga 3—4 barobar ko'proq zarar keltirar ekanlar. Birgina AQSHning Luiziana shtatida «erkin» holdagi timshtar — jismoniy shaxslar bir kunda tabiatga 13—16 mln dollarlik lalafot keltirmoqda. Ekologik chora sifatida mahalliy ekologik boshqaruv organlari jismoniy shaxslarni «ekologik sertifikatlash» va «ekologik sug'urtalash» ga majbur etishni yo'lga qo'ymoqdalar.

Yuridik shaxs — o'z mulkida, xo'jalik yuritishida yoki operativ hoshqaruvida ekologik turizm bilan shug'ullanish imkoniyatini heruvchi mol-mulkka ega bo'lgan hamda o'z majburiyatlari vii/asidan ushbu mol-mulk bilan javob bera oladigan, o'z nomidan inulkiy yoki shaxsiy nomulkiy huquqlarga ega bo'la oladigan va niami amalga oshira oladigan, zimmasidagi majburiyatlarini bajaradi oladigan, sudda da'vogar va javobgar bo'la oladigan tashkilot, koixona, muassasa.

Yuridik shaxslar, jismoniy shaxslardan farqli ravishda yuridik m;H]omiga ko'ra uyushgan, maxsus ruxsatnomaga ega bo'lgan, balans vi smetasida turizmga oid tegishli xarajatlarni ko'zda tutgan, salbiy ekologik oqibatlariga o'zining mol-mulki bilan javob bera oladigan yoki da'vogar bo'la oladigan, ya'ni davlat, nodavlat va o'zini-o'zi boshqarish organlari tomonidan boshqarish va tartibga solish imkoniyati yuqoriligi bilan ajralib turadigan ekologik turizm q.iiiiashchilaridir. Shuninguchun ham kelajakda maxsus tayyorgarlikka va javobgarlikka ega bo'lgan ekologik yo'nalishdagi turistik i.r.hkilotlarni rivojlantirish xalqaro hamjamiyat, davlat va jamiyat-iiiiii!', asosiy vazifalaridan bo'lib qoladi.

O'zbekistonda xalqaro Ekosan jamg'armasi huzurida «Ekosaniin • markazi 2002-yildan buyon faoliyat yuritib kelmoqda. U barcha • livlat va nodavlat organlari bilan birgalikda Respublikamizning go'zal i-il>ijit maskanlariga sayohatlarni uyushtirish, fuqarolarimizni o'zga **miil** tabiati bilan tanishtirishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan.

I kosan-tur» xalqaro markazi «Ekoturizm va barqaror rivojlanish» m.iv/iisida davlat idoralari, shaxsiy turistik firmalar va kompaniya-

¹ Отчет Межправительственной комиссии по туризму. — Гаага, 1989. — I•I,

lar, jamoat tashkilotlari, diplomatik korpus hamda xalqaro tashkilotlar rahbarlari va vakillari ishtirokida 2005-yil mart va 2006-yil iyul oylarida Toshkent shahrida xalqaro konferensiya hamd ommaviy bayramlarni o'tkazdi. Konferensiyada kelajakda O'zbekistonda ekoturizmni rivojlantirish uchun tavsiyalar ishlab chiqildi va ular tegishli davlat organlari hamda turistik kompaniyalarga mazkur tadbirlarni amalga oshirish uchun taqdim etildi.

Ikkinchidan, ekoturizm o'z mazmun va mohiyatiga ko'ra shaxslarning turg'un yashab turgan joylaridan muayyan (ekologik) maqsadlarni ko'zlagan holda o'zga tabiiy obyekt (joy va makonga) qilgan sayohatlari. Bu o'rinda ikki masalaga aniqlik kiritib olish maqsadga muvofiq. Bular *sayohatchi*, *sayyohlik* tushunchalari Kishilarning qanday harakatlari aynan sayyohlikka kiradi? (O'zbekiston Milliy ensiklopediyasida unga turizm deb ta'rif berilgan¹) *Kishi sayohatchi bo'lishi uchun doimiy yashash joyidan pu to'lanadigan faoliyat bilan shug'ullanmagan holda 24 soatdan oygacha bo'lgan uzluksiz muddatga vaqtinchalik yashash joyi (mamlakatga) borib kelishi yoki u yerda kamida bir tunni o'tkazish zarur*². **Ekologik sayyohlik** — zamonaviy turizmning yangi yo'nalishlaridan biri bo'lib, oxirgi o'n yillikda butun dunyoda keng miqyosda rivojlanmoqda. Ma'lumotlarga qaraganda³ u sayyohlik bozorining 10—20% ini qamrab olgan, o'sish sur'ati esa umumiy turizm industriyasining o'sish sur'atidan 2—3 marotaba yuqori. Shuningdek, ekoturizm atrof-muhit muhofazasining samarali vositasi va barqaror rivojlanishning mustahkam «kaliti»dir. Ekoturizm birinchi navbatda tabiat bilan bevosita muloqotda bo'lishga, uning go'zalligini va salbiy hodisalarini his etishga, tabiat qo'ynida faol dam olish va ekotizimlarni tiklash inson uchun qanchalik katta ahamiyat kasb etishini anglashga qaratilgan.

Shunday qilib, ekoturizm ekologik fanlar tizimida turuvchi mustaqil fan sohasi, o'quv kursi va iqtisodiyot tarmog'i sifatida rivojlanib va shakllanib bormoqda, lekin uning nazariy asoslar to'lig'icha ishlab chiqilmagan.

¹ O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi. — T.: «O'zME davlat ilmiy nashr.», 2004, 7-son, 428-b.

² Yuridik ensiklopediya. — T.: «Sharq», 2001. 457-b.

³ *Ердавлетов С.Р.* География туризма: история, теория, методы, практика. — Алматы: «Изд КазНУ», 2000. — 336 с.

Nazorat savollari

Nima uchun tabiiy atrof-muhitni muhofaza qilish darkor?
Ekologiya nima?
Prezident Islom Karimov asarlarida ekologiya va turizm haqida nimalar deyilgan?
Ekologik turizmga izoh bering.
Ekoturizmning tabiatni asrashdagi roli nimada?
Ekologik sayohatchilar kimlar?
Qaysi toifa ekoturistlarni tartibga solish oson — jismoniy shaxslarni yoki yuridik shaxslarni?

1.2. EKOTURIZMNING MAQSADI, VAZIFALARI, OBYEKTI VA PREDMETI

Ekoturizmning maqsadi — organizmlar va muhitni ularning bexatar yashashi va evolyutsion tarzda saqlab qolish, ya'ni ekologik xavfsizlikni ta'minlash. Ushbu maqsad ekologiya barcha tarmoqlari orqali turli vositalar, ushbu va yo'llar yordamida ta'minlanadi. Shuning uchun ko'pgina (milliy, regional, milliy va mahalliy miqyosda o'tkaziladigan) reja va dasturlarda ekoturizmni rivojlantirish ushbu va yo'llardan biri sifatida kun tartibiga qo'yiladi.

Ekoturizmning maqsadi — hozirgi va kelajak avlodlarning ekologik xavfsizlikni ta'minlash uchun turistik obyektlar bilan tabiatdan oqilona foydalanish, uni qayta tiklash va saqlashni ta'minlash.

Shuningdek, — degan edi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov, — XXI asr bo'sag'asida ekologik xavfsizlik, insoniyat bilan munosabatlarini to'g'ri yo'lga solish muammolari har qanday davr uchun ham dolzarb masala bo'lib turibdi. Zero, bu muammaning yechilishi barcha xalqlarning manfaatlariga daxldordir, jamiyatimizning buguni va kelajagi ko'p jihatdan shunga bog'liq.

Ekoturizmning maqsadini amalga oshirish uchun ekologik jihatdan rivojlangan davlatlar, xalqaro tashkilotlar va milliy qonun-oidinlar bilan nianbalari quyidagi *vazifalarni bajarishni* talab etadi:

1. *Ekoturizmning* YUNESKO Ijroiya Kengashi 155-sessiyasining yakunlovchi hisobotida 6-noyabrda so'zlagan nutqidan // Biz kelajagimizni o'z qo'limiz bilan yaratamiz. - T.: «O'zbekiston», 1999. 193—206-b.

S ekoturistik fan, ta'lim va amaliyotning nazariy asoslarini ishlab chiqish;

S aholining ekologik ongi va madaniyatini ekoturizm orqali o'rnatish;

S ekoturizm yo'nalishidagi ta'lim va tarbiyani yo'lga qo'yish;

S ekoturizm bo'yicha mutaxassislarni tayyorlash va qayta tayyorlash;

S ekoturizm industriyasini shakllantirish uchun maxsus qonunlarni ishlab chiqish va ularning huquqiy mexanizmini yaratish;

S ekoturizm obyektlarining kadastrini o'tkazish va ularni haq tomonlama baholash;

S ekoturizm monitoringini yuritish va istiqbolini belgilashni yo'lga qo'yish;

S milliy davlat hududini ekoturizm bo'yicha rayonlashtirib chiqish;

^ ekoturizm bilan shug'ullanuvchi, yuridik shaxs maqomiga ega bo'lgan maxsus turdagi subyektlar faoliyatini yo'lga qo'yish va ularning huquqiy jihatdan qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlarini belgilash;

•S davlatlarning va xalqaro hamjamiyatning ekoturizmga oid taktik reja va strategik dasturlarini ishlab chiqish va ularga yuridik maqom berish;

S ekoturizmga oid ijobiy harakatlarni rag'batlantiruvchi omillarni yaratish;

S huquqbuzarlarga nisbatan iqtisodiy javobgarlik sanksiyalarini kuchaytirish va h.k.

Yuqorida keltirilgan vazifalarni bajarish insonlarning ekologik huquqlarini ta'minlab berishning eng maqbul yo'llaridan biri hisoblanadi. Afsuski, hozirda O'zbekistonda suv va yerning taqchilligi, ularni asrab avaylash haqidagi matbuotda, ilmiy-amaliy tadbirlarda, sohaga doir adabiyotlarda aytilayotgan fikrlar va televideniye orqali namoyish etilayotgan ko'rsatuvlar har doim ham kutilgan natijalarga olib kelmayapti. «Yuz eshitgandan ko'ra bir bore ko'rgan afzal», degan naql bejiz emas. Ekoturizm orqali insonlarning o'zi va o'zgalari yashab kelayotgan atrof tabiatni ko'rib solishtiradi, xulosalaydi va tegishli mustaqil qarorlar qabul qiladilar. Ularni atrof-dagilar bilan muhokama qiladilar, lo'nda qilib aytganda «birini ko'rib shukur qiladilar, birini ko'rib fikr qiladilar». Ekologik turizm ham aynan fikrlaydigan va shukronalar bildiradigan ekologik ongli

"t iivil.inivatli kishilarni tarbiyalashga, turizmdan kelgan foydani . -и Iиi/l lavolgan yoki buzilgan tabiiy obyektlarni qayta tiklash uchun и H i !..! vo'naltiruvchi juda ulkan imkoniyatlarga ega. Faqatgina ii'hluu liarakatlar ilmiy asoslangan va amalda tekshirib ko'rilgan tav- M1,11)•a lavangan holda amalga oshirilishi, ya'ni yangi fan sohasi ilahila aks ettirilishi maqsadga muvofiqdir.

I koiuizm yangi fan sohasi bo'lgani uchun hozircha uning n'l\i I lira nisbatan aniq bir nazariy asos yaratilmagan. Nazariya esa, -*vч. 11с* obyektни aniqlashtirib olishdan boshlanadi. Ekoturizm ham P'liiilali mustasno emas.

I anila obyekt bu (lotincha *object* — narsa) — subyekt (tadqiqot- • In t/lanuvchi, o'rganuvchi)ning bilish va amaliy faoliyatiga qara- iii i 11.11s) turadigan obyektiv reallik — narsa', ya'ni bizning ongi- 1111/1a bog'liq bo'lmagan holda namoyon bo'luvchi tashqi dunyo, пииMiv borliq, demakdir². Ekoturizm obyektiga nisbatan turlicha • 1111 \i kjarashlar mavjud va uni biz o'z tadqiqotlarimizda tahlil va mil / qilib boramiz.

M I. Yegorenkovning (2003) fikricha landshaft mintaqasi eko- ii imlin - sovuq arktik sahrolar va tundra, mo'tadil iqlim minta- 11 ilai i, dasht va preriyalar, cho'l va sahrolar, savanna va siyrak <> i mnilar, nam tropik o'rmonlar, okean va dengizlar hamda alohi- 11a muliofaza etiladigan tabiiy hududlar ekoturizm obyektі bo'la oladi. I liiiuizm obyektiga nisbatan bildirilgan ushbu ta'rif juda niiiiilashtirilgan. Chunki, birinchidan, tabiiy geografik mintaqalar i I nii/imlar emas, balki tabiiy geografik tasniflanishdagi taksonomik bu hi lar yo geomajmualar yoki geotizimlardir. Ikkinchidan, ekotizim i 11li >)iyaning, geomajmua yoki geotizim esa, geoekologiyaning "I'vrkh bo'lib hisoblanadi. Uchinchidan, mintaqadan pastki iil Minomik birliklar ham ekoturistik obyekt bo'la oladi (A. Nig'- inahiv, N. Shomurotova, 2005, 2006).

Huunjahon turistik tashkiloti ekoturizm obyektі muayyan dav- I iilaula insonlarni turizm nuqtayi nazaridan qiziqтира oladigan tabiat iiiaicla i/ohlaydi. Lekin, unda insonlarni jalb etuvchi aniq bir bilish \l i amaliy faoliyatda qo'llash mumkin bo'lgan obyektiv reallik — ип .aning o'zi aniq ko'rsatilmagan.

¹ I il'ala. Qomusiy lug'at - T.: «Sharq», 2004. - 309-b.

( ) /bekiston Milliy ensiklopediyasi. 6-jild. — T.: «O'zME Davlat ilmiy и i Iniviii2003. - 441-b.

Turli turistik tashkilotlarning turizm bo'yicha saytlarida (Rambl'i Yahoo, Mail... provayderlarida berilgan) ekoturizmning obyekt sifatida ekzotik o'simlik dunyosi majmualari, yoki biosenozlar (trap' o'rmonlar, gullagan yozgi tundra, bahorgi cho'l), noyob landshaftli yowoyi muqim yoki ko'chib yuradigan qushlar olingan. Ular ekoturistik obyektga nisbatan aniq bir tushuncha yoki tasnifiy bel, ko'rsatilmagan. Antropogen o'zgargan yoki inqirozli holatdaj hududlar (Oral va Orolbo'yi kabi joylar) ekoturizm obyektiga kirma qolgan. Xuddi shunday yondashuv Xalqaro tabiatni muhofaza qilish ittifoqi va Butunjahon yowoyi tabiat jamg'armasi (WWF) tomonida ham bildirilgan. Ular nisbatan antropogen ta'sir doirasida turmaga tabiatni ekoturistik obyekt deb hisoblashadi.

S. R. Yerdavletov (2000) «Turizm geografiyasi»ning obyekt turizm ekanligini e'tirof etadi. Turizm bu obyektiv borliq yoki narsa emas, balki inson faoliyati, ya'ni ijtimoiy munosabatning bir turidir.

V. V. Xrabovchenko (2003) va Yu. A. Shtyurmer (1974) ekoturizm obyektiga nisbatan ikki xil yondashishgan, birinchisi, inson faoliyatidan saqlangan deb, ikkinchisi, u tomonidan madaniylashtirilgan yoki madaniylashtirilmagan atrof-muhit, deb tavsiflagan. Madani atrof-muhit insonlarning xo'jalik faoliyati uchun tabiatan noqula hududlarning (tabiat obyektlarining) ular tomonidan yaxshilanish va o'ziga moslashtirilishi. Bunga Chotqol tog'-o'rmon meliorati tajriba stansiyasi (Toshkent viloyati), Omonqo'ton tog'-o'rmon buyurtma qo'riqxonasi (Samarqand viloyati), o'zlashtirilgan Shero bod, Mirzacho'l yoki Qarshi cho'llari misol bo'la oladi.

Xalqaro ekoturizm tashkiloti (TIES) ekoturistik obyektga atrof muhitni saqlovchi tabiat zonalari va oblastlarini kiritadi. Kanadaninij Atrof-muhit bo'yicha maslahat kengashi esa ekoturistik obyekt - mahalliy atrof tabiat, deya e'tirof qilishadi. Italiyada ekoturizm obyektiga agroturizmning bir bo'lagi sifatida qaraladi va shuning uchun ham agroturizm ekoturizm bilan birgalikda olib boriladi (V. V. Xrabovchenko).

Ekosan xalqaro tashkilotining «EKOSAN-TUR» bo'linmasining 2004—2006-yillarda chop etgan barcha bukletlarida tabiiy turizm tarixiy turizm, diniy turizm bilan ekoturizm obyektlari aralashtiril yuborilgan.

Yuqoridagi tahlillardan ko'rinib turibdiki, ekoturizm obyektig; nisbatan qabul qilingan aniq bir fikr yo'q. Bu tabiiy hoi, chunk:

М ж I. in sur'atlarda rivojlanib kelayotgan, lekin ham to'liq i h H I' M m m. i) m m turizm turidir.

I n l' H i i. u. l. i m obyektiga nisbatan berilgan ta'rifdan hamda turizm r n i n \ i, i (l i)', in talablardan ekoturizm obyektini aniqlashtirishda (j f i l. i i i M U M i i holda ushbu qo'llanmada quyidagi xulosalarga kelindi. **Muhiinn obyekt** sifatida sayyohlarning o'zlari yashamaydigan, tu i W m m \ i r. h i n i l i s h i mumkin bo'lgan va ularning ongiga bog'liq i m l u l l) . . . byektiv borliq:

. i, i l > u i t k o m p o n e n t (u n s u r) l a r i;

• t i i h u z h j m (s i s t e m a) l a r;

» i, i b i, n m a j m u a (k o m p l e k s) l a r i n i o l i s h m u m k i n.

I b, h i, i i I l l > i t o b y e k t l a r i i k k i k o' r i n i s h d a n a m o y o n b o' l a d i:

I K c, I n l a t f a o l i y a t i t o m o n i d a n n i s b a t a n t e g i l m a g a n y o k i a n t r o - i i i i ^ i u i t' /', ; n i n a g a n, y a' n i t a b i i y x o s s a v a x u s u s i y a t l a r i n i y o' q o t - (H r t M i i i

h i b i. i i k o m p o n e n t l a r i — t a b i a t y o d g o r l i k l a r i (s h a r s h a r a l a r, i s . . . i n M 4 (i h d a r a x t l a r v a u l a r n i n g k o m p o z i t s i y a l a r i, n o y o b t u r d a g i • i h i l i i v i l i a y v o n o t d u n y o s i, y e r o s t i b o y l i k l a r i v a u n i n g t o p i l m a - u l I' I j m 4 o s s h a k l d a g i t o s h l a r . . .);

• h i b m i m a j m u a l a r i — t a b i a t r e z e r v a t l a r i, b i o s f e r a q o' r i q x o n a - I m i I k n q M u u l a r, b u y u r t m a q o' r i q x o n a l a r, m i l l i y t a b i i y b o g' l a r k a b i i j i i < b i t . . . a l o h i d a e' t i b o r i b i l a n « m u t l a q » r a v i s h d a q o' r i q l a n a d i g a n » t I m i. m m l u K l u d l a r i v a s u v a k v a t o r i y a l a r i . . .);

• i. i b u v n z i m l a r — o' r m o n l a r, t o g' c h o' q q i l a r i, t u r l i l a n d s h a f t - h u \ m l. I p H i n i m a P k o b y e k t l a r.

I K i s h i l a r f a o l i y a t i (a n t r o p o g e n) y o k i t a b i i y j a r a y o n v a h o d i s a - k i (u l u t l u i) u a t i j a s i d a o' z g a r g a n y o k i y a r a t i l g a n:

• h i b i i l l k o m p o n e n t l a r i — s u n' i y y a r a t i l g a n s h a r s h a r a l a r, g' o r - t i l l j m o' l g a t i l g a n y o w o y i h a y v o n l a r, i q l i m l a s t i r i l g a n y o w o y i H ' i m l i k d u n y o s i k a b i l a r;

• i. i h m i m a j m u a l a r i — d e n d r o l o g i k b o g' l a r, h a y v o n o t b o g' l a r i, t . . . i. i n i l. , i h n i' M a r i, a k v a r i u m l a r v a b o s h q a l a r;

i, i h u i i H z i m l a r i — s u n' i y s u v i n s h o o t l a r i v a a k v a t o r i y a l a r i, n t. i. l. i i i i v t. i' h r. a n l a n d s h a f t l a r k a b i l a r (2 - r a s m).

II - k i s i o n d a b u l a r g a u c h y u z d a n z i y o d g i d r o g r a f i k o b y e k t l a r, h u l l I l. i i i i M i o g e n b u z i l g a n y e r l a r, k e s i l g a n v a y o n d i r i l g a n o' r m o n l a r, I M i l l I n I u 4 h k i l a r, s u r i l m a l a r, o' p q o n l a r n i m i s o l q i l i b o l i s h m u m - I i n I m n i n u l a e n g y i r i k m i l l i y a n t r o p o g e n o' z g a r g a n e k o t u r i z m

obyekti sifatida Orol dengizi va uning atrofidagi buzilgan hududlai yana bir bor eslab o'tish lozim.

Umuman olganda, ekoturizmning obyekti bo'lishi uchun har I sayyohlik obyekti quyidagi talablarga javob berishi lozim:

•S organizmlar muayyan yashash makoni yoki joyiga ega bo'lisl ya'n/ biosfera doirasidan chiqib ketmasligi;

S tabiiy kelib chiqishi bo 'yicha antropogen o 'zgargan yoki o 'zga maganligi;

S tabiat qo 'ynida sayyohlarning 24 soatdan ortiq bo 'lish yoki t nab qolish imkoniyatining mavjudligi;

S ekotizimlardagi modda va energiya almashuvida qatnashayotgi bo 'lishi.

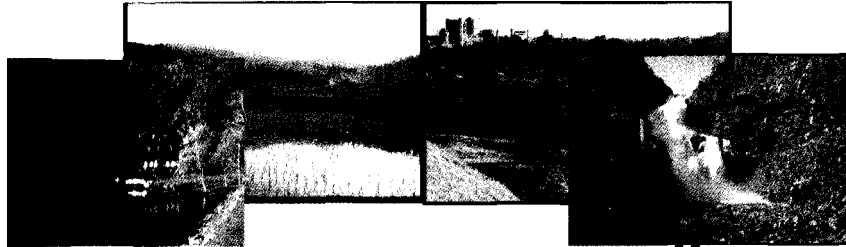
Shunday qilib, **ekoturizm obyekti** — ekologik maqsadda sayyolik uyushtirilishi imkoniyatiga ega bo 'lgan tabiat komponent (utisur)lai tabiiy tizim (sistema)lar, tabiat majmua (kompleks)lari. U inson ongij bog'liq bo'lmagan tarzda kelib chiqqan, u rivojlanadi va shakllana< Lekin tabiat fan-texnika yutuqlari bilan qurollangan inson tomonidi o'zgartirilishi, ya'ni madaniylashishi yoki yomonlashuvi mumki Afsuski, keyingi ikki asr davomida ko'pincha ekoturizm obyekti salb tomonga qarab yuz tutmoqda (Ming yillik ma'ruza, Toshkent, 2002

Fanda tadqiqot predmeti inson faoliyati va bilishi jarayoni< obyektlar dunyosidan ajratib qaralgan ma'lum yaxlitlikni ifodalo> chi tushuncha. Predmet eng muhim belgi va xususiyatlarni ifoda laydi (Falsafa. Qomusiy lug'at, 335-b.)- Fan borliqni ilmiy bilis faoliyati (N. Shermuhamedova), tadqiqot predmeti obyektini ilm bilishga qaratilgan faoliyat yo'nalishidir.

Bizningcha **ekoturizm predmeti** — ekoturistik obyektning turii tik imkoniyatlarini ekologik jihatdan tadqiq qilish, ya'ni ekolog xususiyatdagi sayyohlik. Bu turizm subyektlarini tabiiy atrof-muhiti muhofaza qilish va asrash, buzilgan tabiat tizimlari va komj lekslarini qayta tiklash, tabiat unsurlaridan oqilona va samara foydalanishga yo'naltirishni o'rganish va tegishli xulosalar chiqaris demakdir.

XX asrning 80-yillarida «Sputnik» Xalqaro yoshlar turizi byurosi ekoturizm predmeti — atrof-muhitga minimal darajac ta'sir etish va sayyohning ekologik madaniyatini shakllantirish, dc hisoblagan. Bunday amaliy faoliyatga, tadqiqot emas predmet s fatida qaralgan.

EKOTURIZM OBYEKTI

ANTROPOGEN O'ZGARMAGAN

hilmil yodgorliklari

- 11 * i lllll i i r
- «и "I I II
- ii,,\,,> iiiiul iiii o'sinilik dunyosi
- iim\mji iiiiul.ii'i li.ivvonol dunyosi
- m * if,i \> sh.ikldngi loshlar...

Initial inajniualari

- lii> ,li i i i i(> f kjonalari
- ,j'i' I i • | q <> II. i f. II
- bu\ mi m i i i <> *iiqxonalar
- niilln iit>llv bog'lar
- m IU.iciiiv.ilari...

loliiv ti/inilar

- I < 11 H, MilII
- I'll iiii'l I, ii.i, past tog'lar
- Hull I lllll .ll.llll.il
- il, и/и. ! и ko'llar...

61 | 27

ANTROPOGEN O'ZGARGAN

Shaklan o'zgartirilgan tabiat yodgorliklari

- sun'iy yaratilgan sharshalar
- qo'lga o'rgalilgan yowoyi hayvonlar...

lashkillashlirilgan tabiat majmualari

- > dendrologik bog'lar
- > hayvonot bog'lari
- > botanika bog'lari
- > akvariumlar...

Tizimlashtirilgan tabiat

- * o'zgartirilgan suv inshootlari va akvatoriyalari
- madaniylashlirilgan land-shafflar...

Ekoturistik s^vvohlik manzileohlari.

N Miiiiirotova

G.S. Gujin, M.Yu. Belikov, E.V. Klimenko (1997) ekoturi ning tadqiqot predmeti — atrof-muhitni muhofaza qilishga qaral gan ilmiy bilish jarayoni deb bilganlar.

Xalqaro ekoturizm tashkiloti (TIES) Atrof-muhitni muho qilish va mahalliy aholining farovonligini saqlash ekoturizm pred bo'la olishini ta'kidlaydi. Kanada atrof-muhitni muhofaza qi bo'yicha Maslahat kengashi ta'rifi ko'ra ekoturizmning pred — tabiatni o'rganish va mahalliy aholining xohish-irodasini ino ga oluvchi ekoturizmni saqlashga qaratilgan tadqiqot deydi. Us fikrni V.V. Xrabavchenko (2003) ham ma'qullaydi. M.I. Yegore (2003) ekoturizm predmetiga ekoturistik obyektlarga ekologik t; lim, targ'ibot, tarbiya masalasiga qaratilgan amaliy va ilmiy faoli; deb qaraydi. U ekoturizmni ko'proq o'quv predmeti sifatida tadc qilgan.

S. R. Yerdavletov (2000) turizm geograf tomonidan tadqiq q nadigan bo'lsa, ularning bilish predmeti ko'proq makonda yuz b rayotgan turistik hodisa, voqea va jarayonlarga qaratilgan bo'li lozim, deya ta'kidlaydi. Turizm predmeti qanday turlarga ajrat masin, sayyohlikning ijtimoiy, iqtisodiy, tabiiy, texnik tomonlar ko'proq tadqiq qilish kerak deydi. Turizm geografiyasi real tabi iqtisodiy, ijtimoiy holatni inobatga olgan tarzda sayyohlik harakat boshqarishning nazariy asoslarini ishlab chiqishi lozim deg dunyoqarashga geografiya fani nuqtayi nazaridan qo'shilish qiyi chunki geografiya tadqiqot obyektiga nisbatan nafaqat takom balki davriy va majmualiy yondashuvlarni ham tadqiqot predm qilib oladi (A. Nig'matov, 2006). Ulardan tashqari turizm geogra: yasi predmeti faqatgina ilmiy asosni emas, balki amaliy jihatlar ham o'rganishi lozim. U nafaqat boshqaruv, balki baholash, mon toring olib borish, tartibga solish, bashoratlash kabi boshqaruv yordam beruvchi bilish jarayonini ham qamrab olsa foydadan ho boimaydi. Chunki ekologiya, geografiya singari davriylik xusus yatlarini o'z tadqiqot predmetiga kiritadi, deydi professor D Armand (1973).

Ekoturizm ekologik ijtimoiy munosabatlardan biri ekan, ekoti rizm predmeti turistlarning uch faoliyat turini tadqiq qilishi va ular amaliy ko'rsatmalar berishi lozim:

- atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish;
- tabiiy resurslardan oqilona foydalanish;
- buzilgan tabiat majmualari va tizimlarini qayta tiklash.

Mh in h i.ulqiqot predmeti bir maqsadni, ya'ni global, regional, Linllly ы 11.ii.Iii.IIiy miqyosda ekologik xavfsizlik va barqaror rivojla- |H|>mi lit Iunlashga e'tibor qaratishni talab etadi. Ushbu aksioma n^h||||'IM1nn!' barcha sohalariga xos bo'lgan tadqiqot predmetidir. IM Inilili ir.hbu inson faoliyati ekologik xarakterga ega bo'lmaydi.

Nazorat savollari

- I I koiurizmning maqsadi nimadan iborat?
- I kolyikxavfsizlikni ta'minlash uchun qanday vazifalarni bajarish In/mi bo'ladi?
- I I koiurizmning obyekti qanday talablarga javob berishi lozim?
- I I koturizm obyektiga izoh bering.
- I I koturizm predmeti nima?
- I, u.ituuiy ijtimoiy munosabatlar ekoturizm predmeti bo'la oladi?

1.3. EKOTURLARNING TASNIFLANISHI (KLASSIFIKATSIYASI)

t.m o/I klassifikatsiyadan (lotincha «*classis*» — daraja, tasnif), mi il M.iialanish, to'g'rirog'i tasniflanishdan iboratdir, — degan edi iv vi I nr. kimyogari D.I. Mendeleev. U bir turkum ichidagi .. И ,I.I.II) laming bir-biriga o'xshashligiga va boshqa turkumdagi Hii.il.nil.in farq qilishiga qarab, ularni turkumlarga ajratgan. M. mi. k vt v o'1/ «Elementlarning davriy tizimi»da ularning atom og'ir- h»i I'inn I iviv sifatleri kabi ko'rsatkichlariga qarab joylashtirib chiqqan.

I mi I mi obyekti, ulardan foydalanish usullari, sayyohlarning yoshi, I I iii III /u 11 siu, salomatligi, marshrutlarining uzoq yoki yaqinligi, mo nlii'i \I moddiy qiymatiga qarab mutaxassislar turlicha tasniflash i Id.ntin ohb borganlar. Zamonaviy turizmni tasniflashda, — deb < I Hi Pa \ III (io/.og'istonlik olim S.R. Yerdavletov (2000), quyidagi • Hiilkiim r'libor qaratish lozim:

- in,Mi vaqtning borligi va davomiyligi;
- « ivohak liilarning yoshi, jinsi, salomatligi, ma'naviy-madaniy i • i||ihi|Millii'i, shaxsiy xohish va moddiy tanlanganligi;
- I il u I \ '.liaroitning xilma-xilligi va mavsumiyliigi;
- Ii iml .II qilish vositasining borligi va h.k.

I MI I -IIIIIIIIII, maqsadi, sharoiti, yo'nalishiva ko'lamiga qarab ular II)l I MI (klass), tur va ko'rinishlarga ajratiladi. Jamiyatdagi III uI im I va u-xnologiyasiga qarab turizm sog'lomlashtirish, dam

olish, tabiiy, diniy, sport, davolash, bilish, o'rganish kabi insonning jismoniy va ma'naviy tiklanish hamda rivojlanish maqsad uchun xizmat qiladi. Bu davlatning ijtimoiy sohadagi dolz masalalaridan biri va muhim ichki siyosatidir.

A.S. Soliyev va M.R. Usmonov (2005) Samarqand viloyati mi lida turizmni ikki — ichki (mahalliy) va tashqi (xalqaro) tu ajratadilar. Turlarni esa kasbiy, sport, sog'lomlashtirish, sog'li tiklash, diniy, tanishuv, sayohat ko'rinishlarini ajratadilar. Ammo i tabiiy yoki ekoturizmni mustaqil turizm sifatida ajratmaydilar. Le turizmning geografik va ekologik jihatlariga alohida urg'u berganl

Turizm, xususan ekoturistik tasniflashdagi dunyo tajribasi h o'ziga xos tasniflash tizimini taklif qilishimizga asos bo'T S. P. Yerdavletov (2000) aytishicha, tasniflashni yagona iyeran bog'liqlikda, real ijtimoiy, iqtisodiy, huquqiy, siyosiy, tabiiy, ekolo sharoitlarni e'tiborga olgan tarzda amalga oshirish maqsadga muvoi

Har bir fanni yoki amaliy yo'nalishni tasniflash o'ta muhim ijtim ahamiyat kasb etadi. Chunki, aynan tasniflash orqali har qanday ins faoliyati biror mazmun va mohiyat kasb etadi. Ekoturizm ham bunc mustasno emas. Odatda, ekoturizmni uning turli ko'rsatkichlar qarab tasniflash amalga oshiriladi. Masalan, ekoturizm ekoturlai qatnashuvchi sayyohlarning ijtimoiy holati yoki yoshi, ekoloj sayyohlikning davomiyligi yoki mavsumiyligi, sayohatchilarni qayerdan kelganligi, maqsadi yoki ekologik ongi va madaniyati k o'nlab ko'rsatkichlar asosida tasniflanishi mumkin. Ekoturis tasniflashda qaysi omil yoki ko'rsatkichning olinishi tasniflovchini maqsadi va vazifasi, kasbiy mahorati, bilim darajasi, ijtimoiy-iqtiso(imkoniyatidan kelib chiqqan tarzda amalga oshiriladi.

Qo'riqlanadigan yowoyi tabiat chegarasidagi ekoturlar davl; ning alohida e'tibori bilan muhofaza etiladigan tabiiy hududla o'z ichiga oladi. Yangi tahrirdagi, 2004-yilda qabul qilingan «M hofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risida»gi O'zbekiston R(publikasi Qonuniga muvofiq ularga — milliy bog'lar, qo'riqxonal buyurtma qo'riqxonalar, rezervatlar, ekologik markazlar, suvla muhofaza etish zonolari, alohida o'ziga xos ko'rinishga ega bo'lj; tabiat yodgorliklari (antiqa shakldagi, noyob nodir toshlar, shi sharalar, ulkan daraxtlar va h.k.), noyob endemik tarzdagi lan shaftlar kabi tabiiy hudud hamda tabiiy obyektlar kiritilgan. Hudu larni ikkiga bo'lib sinflarga ajratishning sababi — muayyan turdi

|(ц.диц|н| diinvosi yashaydigan va oziqlanadigan yoki o'simlik dunyosi Mn|н|' ш .m alni saqlab qolish maqsadida bufer tegralari, ya'ni qo'riqlii ми III^hi'i luuludlarning atrofidagi tabiiy zonalar belgilanadi.

Mit/I in lindudlarni ifodalashda «yowoyi» so'zini ishlatish bizning-tli.i κ null c I iias. Chunki, birinchidan, yowoyi tabiat bo'lmaydi yoki **hiil** khninliY alasli fanda qabul qilinmagan. Tabiiy holda saqlanib qolgan и)иtj iiiiilni, Imdudlaryoki mintaqalardebatagan ma'qul. Ikkinchidan, •ttl In>la yowoyi tabiat Arktikaning o'ta sovuq hududlarida ham, ^tifi-'i'iil .inini', qalin chakalakzorli o'rmonlarida ham deyarli saqlanib t|t ihti'ii.i 11 1 Har ozmi ko'pmi antropogen ta'sirga uchragan.

I ' .mica taalluqli ekoturizmga quruqlikdagi hududlar bilan i.ii il,tbntla qo'riqlanadigan yoki qo'riqlanmaydigan suv akvatoriya-Flü 11111 I iiacli. Umuman olganda, ekoturistik sinflarni «Avstrali-ft. h i soki '.Sliimoliy amerikacha»... modellarga ajratish odat tusiga I-iili Chunki, ekoturistik sinflarning chegarasini belgilab iiii,ji It ¹¹1.1 ularda olib boriladigan ekoturlarning mazmun-mohiyati in и и I iniiiaqaviy va mahalliy sharoitlardan kelib chiqqan holda im.tic I I' Jui iladi.

M ml imv landshaftlardagi ekoturlar saqlanib qolgan tabiatdagi-i.i.in I. I **im** Iarc] qiladi. Ushbu sinfdagi sayyohlik ko'pgina hollarda |... |,и iiiiua'i'i lurizni bilan birgalikda qo'shib olib boriladi. Qadimiy ti tit ii I и va ularning atrofida u tarixiy turizm bilan, qishloq xo'jaligi I • ми I 111 a 11'a 11 va rivojlangan hududlarda agroturizm bilan birgalikda lii« I...lath (buni keyingi mavzularda yoritilgan Italiyadagi bu" I • 'III i/m» misolida ko'rib chiqish mumkin). Bu sinfga turizm-•'.I, > I <iiiiIvaga yo'naltirilgan juda ko'p tarmoqlarini kiritish ttttiinl in M.r.alan, «Italiyacha agroekoturizm», «Nemischa samo-•snitl t| i I 11 ii in i/.m» kabi modellar.

M t.lmiN kmdshaftlarni ko'pgina hollarda madaniylashtirilgan ' ""I Ii till.и tli-b ham ataydilar. Turizm sohasidagi ta'limda uni oddiy . -.,1.11 phi. madaniy landshaftlaryoki hududlar deb atagan ma'qul. ' **limh** i hiuliKllar yoki landshaftlar yo madaniylashgan yoki и. t.lmi, 11 .hiiaian bo'ladi. Albatta, ularni madaniylashish daraja-•t • .| .i и, \.ma sinflarga yoki guruhlarga ajratish mumkin. Lekin •-Hi.l.ti i i-iullash sinfga nisbatan quyiroq taksonomik (tasniflash) I и и>! I a 11 iil),aoshiriladi.

I I .ami/шш ko'rinishlari bo'yicha sinflarga ajratishda ularning I '!•• > i avoliat olib boriladigan obyektiga qarab tasniflanadi.

Ekoturlar maqsadiga ko'ra:

- <-< Yowoyi» yoki «madaniy» tabiatni kuzotish va o'rganish (> logik ta'lim va tarbiya elementlari bilan birga);
- atrof tabiiy muhitda emotsional va estetik dam olish;
- tabiiy omillar bilan davolanish;
- sport bilan shug'ullanish va sarguzasht kabi turlarga ajratil

Ekoturlar obyektiga ko'ra:

- botanik, zoologik, geologik, geografik va shu kabilari;
- ekologik-etnografik, arxeologik, ekologik-madaniy;
- agroekotur yoki agrotur;
- speologik, suv, tog' va shu kabilarga ajratiladi.

Vaholanki, yuqorida maqsad va obyektiga ko'ra ajratilgan si lar o'zaro uzviy bog'langan, biri ikkinchisidan kelib chiqadi. Le amalda ekoturlarni tashkil etuvchi shaxslar ularning eng as turlarini tanlab olib, tashkiliy — boshqaruv masalalarini mua turga qaratishi lozim. Masalan, AQSH ekoturizm agentligi tomoni 1998-yil uchun keltirilgan statistik ma'lumotlarga ko'ra 48% am kalik turistlar o'zlarining ta'tillarini tabiatga yo'naltirilgan turi orqali o'tkazishni ma'qul deb biladilar. Milliy ekoturlarning aksari qismi milliy bog'lar va shu kabi alohida muhofaza etiladigan ta' hududlarga tashrif orqali rejalashtirilgan.

Ekoturizmning shakllariga ko'ra mutaxassislar ekotur qatna chilarining yoshi va salomatligiga asosiy ko'rsatkich sifatida qa moqdalar. Chunki tabiat injiqliklari va noqulay turistik sharoit sayyohlarning ularga chidamlilik qobiliyatiga qarab tasniflashga m bur etadi. Hech qachon maktab yoshidagi bolalarni ekstremal e' turlarga, salomatligi yomon bo'lgan keksalarni baland tog' ekot lariga qo'yib bo'lmaydi, qo'riqxonalarda esa katta-katta guruhla bo'linmaydi. Shuning uchun ham turizm, ayniqsa, ekoturizm ekologik xavfsizlik degan tushuncha mavjud va u ekotur o'tkazi ning asosiy talablaridan hisoblanadi.

V. V. Xrabovchenko (2003) ekoturizm va ekoturlarni tasniflas~ oddiygina qilib tortta ko'rinishini ajratgan — ilmiy, tabiiy-tari sarguzasht, tabiiy rezervatlarga qilinadigan sayohat. Afsuski ekoturistik tasniflashga bir tomonlama yondashgan, ya'ni iyer xik supasimon va o'zaro tizimlashgan ko'rinishda ifodalama

Ekoturistik tasniflash — ekoturlarning muayyan bir ko'rs kichlariga ko'ra ularni tizimli darajalash yoki turkumlash.

Ushbu klassifikatsiya lasniflashda, dunyo tajribasidan kelib chiqqan holda, ilmiy iqtisodiy bo'yicha amalga oshirib, quyidagicha iyerarxik qism-
 Hozirgi kunda mumkin: shakl -> sinf tur -> ko'rinish guruh ->
 • Iyerarxiya (1-11 lasm).

	<i>Shakl</i>	<i>Sinf</i>	<i>Tur</i>	<i>Ko'rinish</i>	<i>Guruh</i>	<i>Daraja</i>
<i>I</i>	1 holmizm pirdinctiga ko'ni					
<i>u</i>		Ekoturizm obyektiga ko'ra				
<i>III</i>			Ekoturizm turiga ko'ra			
<i>n</i>				Ekoturizm vositasiga ko'ra		
<i>l</i>					Sayohatchilarga ko'ra	
<i>II</i>						Sayohatchilarning iqtisodiy imkoniyatlariga ko'ra

1.1.1. Ekoturizmning iyerarxik (pog'onali) tasniflanishi.

Ushbu klassifikatsiya eng yuqori taksonomik birligi shaklida milliy va xalqaro
 • hozirgi kunda amaliy shart emas degan fikrlar ham mavjud. Chunki ular
 iyerarxiyaning bir shakli bo'lib hisoblanadi. Ekoturizmning pred-
 miyati sifatida ehtiyoj, ekoturizm shakllari uchga ajratiladi (1-jadval):

I-jadval. Tasnifiy qatordagi ekoturlar

Iyerarxik bosqich	Tasnifiy qatorlar	Ekoturlar
	<i>Shakl</i>	1. Atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishga qaratilgan ekoturlar. 2. Tabiiy resurslardan oqilona foydalanishga qaratilgan j ekoturlar. 3. Buzilgan tabiat yodgorliklari, majmualari va tizimlarini qayta tiklashga qaratilgan ekoturlar.
<i>II</i>	<i>Sinf</i>	1. Tabiat komponentlarini muhofaza qilish, ulardan oqilona foydalanish va buzilganlarini qayta tiklash qaratilgan ekoturlar. 2. Tabiiy tizimlarni muhofaza qilish, ulardan oqilona foydalanish va buzilganlarini qayta tiklashga qaratilgan ekoturlar. 3. Tabiat majmua (kompleks)larini muhofaza qilish, ulardan oqilona foydalanish va buzilganlarini qayta tiklash qaratilgan ekoturlar.
<i>III</i>	<i>Tur</i>	1. Ekstremal ekoturlar. 2. Ilmiy ekoturlar. 3. Rekreatsion ekoturlar. 4. Davolanish ekoturlari. 5. Ma'rifiy-ma'naviy ekoturlar. 6. Sport ekoturlar va h.k..
<i>IV</i>	<i>Ko'ri-nish</i>	1. Rafting ekoturlar. 2. Velosipedda ekoturlar. 3. Otlarda ekoturlar. 4. Piyoda (yayov) ekoturlar. 5. Samolyot va vertolyotda ekoturlar. 6. Sharlarda ekoturlar. 7. Bug'i yoki itlar qo'shilgan aravada ekoturlar. 8. Chang'ida ekoturlar. 9. O'rgatilgan yowoyi hayvonlarda ekoturlar. 10. Kemada ekoturlar. 11. Uy hayvonlarida ekoturlar. 12. Kano yoki qayiqda ekoturlar. 13. Suv osti moslamalari orqali amalga oshiriladigan ekoturlar. 14. Mahalliy aholining muayyan tabiiy sharoitga moslangan usullarini qo'llagan ekoturlar va h.k.

davomi

I>III IIII. Maktab yoshidagi bolalar uchun mo'ljallangan ekoturlar.

2. Talabalar uchun mo'ljallangan ekoturlar.
- 1 Ilmiy tadqiqotchilar uchun mo'ljallangan ekoturlar.
4. Tadbirkorlar uchun mo'ljallangan ekoturlar.
5. Nogironlar uchun mo'ljallangan ekoturlar.
6. Keksalar uchun mo'ljallangan ekoturlar.
7. Oilalar uchun mo'ljallangan ekoturlar.
8. Rahbar xodimlar uchun mo'ljallangan ekoturlar.
9. Ayollar uchun mo'ljallangan ekoturlar va h.k.

- u Thi III/II*
1. Ijtimoiy muhofazaga muhtoj aholining ekoturlari.
  2. O'rtacha ta'minlangan aholi uchun ekoturlar.
  3. Yuqori darajada ta'minlangan aholi uchun ekoturlar.
  4. Kam ta'minlangan aholi uchun ekoturlar va h.k.

1. Ilmiy iirof-muhitni muhofaza qilishga qaratilgan ekoturlar. •Ihibn I,,Iivali tomonidan nisbatan tegilmagan yoki antropogen M '(ИиийiMii. davlat va xalqaro hamjamiyatning alohida e'tibori bilan »»»hliM|,»,», eiladigan tabiiy hududlar va obyektlarga qilinadigan "Ми|Ы| m.i..ian, O'zbekiston Respublikasining 2004-yil 3-dekabrda *H^{td}»t • IIII o • III «Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risida»gi ¹ ""Mnida a 1,¹ citirilgan obyektlar — qo'riqxona, rezervat, buyurtma t" **mi.i.** lalmit yodgorliklari.

^J labnv icsurslardan oqilona foydalanishga qaratilgan ekotur- Ни мы laoliyati yuritilayotgan ekoturistik obyektlar bo'yicha " ' ^ *»I1 • и 11 j'. Ии (-koturlar. Ularko'pincha boshqaturdagi (agro, diniy, I hiii/in bilan birgalikda olib boriladi.

¹ **Mh.** ilj'an tabiat majmualari va tizimlarini qayta tiklashga ti|>-ni rkntiirlar. Antropogen yoki tabiiy jarayon va hodisalar ",Ml » "I I I' /j'.argan ekoturizm obyektlariga uyushtiriladigan eko- hMi r,ion surilmasi, Bo'zsuv jarlari, AQSHning Katrin dovuli ⁴ⁿ»H • i| in i.mubiy shtatlari, Orol va Orolbo'yi, Chad ko'li, Cher- \l '. /onasi, Semipalatinsk poligoni, Tursunzoda aluminiy M*II 11 **ii** riuvchi mintaqalar kabilarga qilinadigan ekoturlar.

' tniin .hakllari o'z navbatida sinflarga ajratiladi. Sinflar uch hi iiiiinoiy munosabat predmeti qaysi bir ekoturistik obyektga 'ИИ! »I^,IIII,I |;irab farqlanadi.

' I",in ... и' lunksional tasniflanishidagi 3-bosqich (qator) bevosita нн(мц ,hiii Im Inrizm turiga borib taqaladi.

Ekoturistik sayyohlikni qaysi vositalar orqali amalga oshirilishiga, ya'ni aniq bir ko'rinishiga qarab quyidagicha tasniflash mumkin.

Ekoturlar yuqorida sanab o'tilgan taksonomik birliklarini mazmun va mohiyatiga ko'ra sayyohlarning yoshi, ijtimoiy hola salomatligi, qiziqishlari, iqtisodiy ahvoli kabi guruhlarga ajratiladi.

Ekoturizm sayyohlarning iqtisodiy imkoniyatlariga ko'ra darajalanishi ham mumkin.

Shunday qilib, ekoturistik tasniflash ekoturlarning maqsadli vazifalariga qarab turli tasnifiy belgilarga ega bo'lishi mumkin. taksonomik birliklarga ajratishda biror qat'iy mezon ishlatil chiqilmagan. Ushbu keltirilgan tasniflar ilk bor nazariy tarzda amalf oshirilgan, lekin yakuniy bo'lmagan tajribadir. Ekoturistik tasniflar real imkoniyat, sharoit, holatdan kelib chiqqan holda turlich ko'rinish va shakllarda bo'lishi mumkin. Unga global regional milliy va mahalliy miqyosda qayta ko'rib chiqish hamda tegishli o'zgartirishlar va qo'shimchalar kiritilishi tabiiy holdir.

Ekoturistik tasniflash ilmiy tadqiqotlarni maqsadli yo'naltirish ekoturlarni rejalashtirish va olib borish, milliy va xalqaro miqyosda loyiha, dastur, reja va hattoki, tegishli qonuniy me'yorlarni ishlat chiqish imkoniyatini yaratadi.

Nazorat savollari

1. Tasniflash (klassifikatsiya) nima ?
2. Ekoturlar nima uchun tasniflanadi?
3. Ekoturistik tasniflashda nimalarga yoki sayyohlikning qanday belgilariga e'tibor qaratiladi?
4. Ekoturlarni shakl va sinflar bo'yicha tasniflab bering.
5. Ekoturlarni tur va ko'rinishlari bo'yicha qanday tasniflab mumkin?
6. Ekoturlar qanday guruh va darajalarga ajratiladi?

1.4. EKOTURIZMNING RIVOJLANISH TARIXI

Garchand, ekologiya va unga tegishli fan tarmoqlari falsafiy matematika, geografiya, huquq kabi eng qadimiy fanlar bo'lib hisoblanmasa-da, ular keyingi 30—40 yil ichida jadal sur'atlarda rivojlanib va shakllanib bormoqda. Shuning uchun ham uning rivojlanish davrlari uncha katta bo'lmagan bosqichlarni o'z ichiga qamrab oladi. Ekoturizm ekologiyaning mustaqil tarmog'i sifatida undan har

Ekoturizm rivojlanmoqda. Ekoturizm nuqtayi nazaridan, u (ni) bo'lgani uchun ham, davriy bosqichlarga ajratish ha ishlab chiqilmagan.

Ekoturizmning davriylash — ekoturizmning tarixiy rivojlanish davri. U muayyan ko'rsatkichlariga ko'ra ajratish.

In amaliyotda, odatda, muayyan bir fan yoki fanlartizimi Hinalivot sohasining rivojlanish yoki shakllanish bosqichlarini quyidagi ko'rsatkichlarga e'tibor beriladi:

- * *ilm hu mog'ining mustaqil fan yoki amaliyot tarmog'i sifatida filmy,,inlik vaqti va uni jamoatchilik hamda ko'pchilik olimlar*
- » himmy fanlar tizimiga aylanish davri;*
- * *hin yok I fanlar tizimning metodologik asoslarini qaytadan ko 'rib*
- thitfibt J,nn,*
- *I, rr.hh fan yo'nalishida sodir etilgan ilmiy-texnologik o'zga-*
- ihliii ILi \ 'i I,*

» III va IV) I konseptual dunyoqarashlar o'zgargan davr va h.k..

Inn/in .oliasidagi adabiyotlarning tahlili va yuqorida sanab n lily.hi I u i .alkichlarni inobatga olib, **ekoturizmning** ilk bor quyi-tbi h Ii ml)'in **bosqichlarini** ajratish tavsiya etiladi:

- I \ \ ,i'rnng 90-yillarigacha bo'lgan davr — ekoturizmning mahullii I p/ milliy mustaqil turizm sohasi sifatida yuzaga kelish davri.
- II I "'MI 2000-yillar — turizmning mintaqaviy miqyosda, ekotu-II • /uum- im win industriyasi sifatida rivojlangan davri.
- III TUH) yildan keyingi bosqich, global miqyosda ekoturizmning n,,iil,ini\i davri (4-rasm).

I I hoturizmning mustaqil turizm sohasi sifatida yuzaga kelish T INM w ill asrning oxiri XIX asrning boshlarida Yevropaning .pi a ara ingliz turistlari mahalliy aholining madaniyati, • мини <> In ish bilan bir qatorda ajoyib tabiatini ko'rib ketish in liiuh ..ivoliat qilganlar. Chunki Alp tog'lari landshaftlari yoki .[I]иlпlп' log'li o'rmonlari Angliyada uchramaganligi uchun I..tm nl.it I in i/mning asosiy obyekti sifatida qaralgan. Lekin ushbu **I mi и mi 11** unpicks turistik marshrutlar bilan qo'shib olib borilgan. **Ihbli** I и nini', tabiat qo'yniga qilinadigan sayyohlikka qiziqishini ни и "II(M olib Shveysariyalik ishbiarmonlar «Grand-tur» tarkibi- •lh iiii'iyy iniizm xizmatini tashkil etganlar va u tashkilotchilarga

XXI asr   2007-yil

III bosqich

Nazariy va amaliy
ekoturizmning
birgalikda
rivojlanish davri*

XX asr

2000-yilgacha

II bosqich

Aamliy ekoturistik davr

XX asr 90-yillar

I bosqich

Ekoturizmning yuzaga kelish davri

4-rasm, Ekoturizmnin rivojlanish bosqichlari.

juda katta miqdorda moliyaviy foyda keltirgan. Ko'p o'tmay gran turlar tabiat qo'yniga qilinadigan sayyohlik bilan bir qator mahalliy xalqlarning folklorlari bilan tanishish sayyohligini qo'sh oldi. Chunki qadimdan shakllanib kelgan mahalliy xalq folklo ko'pincha joy tabiatining in'ikosi ekanligi ma'lum.

Aynan Shveysariyada birinchi bo'lib 1913-yilda mintaqaviy mi yosdagi atrof-muhitni muhofaza qilishga oid konferensiya chaqirildi va tegishli hujjatlar qabul qilindi. Shu davrda Shveysariyad

IIIHt' ,>Б>л κJ;j c'tibori bilan qo'riqlanadigan tabiiy hududlar (MI < I" I iqsonalarga qilinadigan sayohat garchand ekoturizm }|Miiitinin.i',a da, ular «tabiatga yo'naltirilgan turizm» sifatida In Б la bu .hladi. Tabiat turizmiga misollar qatorida ko'pgina IHhiilaiila amalga kiritilgan turistik marshrutlarni kiritib Mas,dan, 1872-yilda AQSHdagi Yellouston milliy bog'ini **HI** ci'i-lulaii maqsad tabiat turizmini emas, balki fuqarolarning Mllnlii \a iiodiy faoliyatlarini tiklashni uyushtirish edi. fib>»m hla aviib o'tilganidek, turizm atrof-muhitni muhofaza I, I.dual hnyliklaridan oqilona foydalanish va buzilgan tabiiy »li-l. . . . tiklashga yo'naltirilgan taqdiridagina ekoturizm nl,ni Humla dam olish, hordiq chiqarish yoki insonlarning (I lulus vi'ki iismoniy imkoniyatlarini tiklash ikkinchi darajali |'|||» hi . . 1 • 1 и;κIi Mazkur g'oya kishilik jamiyati uchun yaqinda Ilfln Li li' iiii rllias. Bundan 2500 yil awal Markaziy Osiyoda hukm Hli|Hii .•111 ir.hIiyIikning «Avesto» kitobida tabiatga bo'lgan **IIIIIm 'hl** < IIIII ii', kishilarning qanday xo'jalik faoliyat yuritishlaridan Ц4H ни .и \n/niа ravishda cheklanganligi fikrimizning yaqqol dalili lifHli.l . ч in ii (ilishi mumkin. Unga zarar yetkazish Mitra «xudo» **I(\$4 *Ы1** liliuisli bilan tenglashtirilgan. Afsuski, qoidabuzarlarga НМЫЫН I i n i.inqasida ekotizimdagi zaharli yoki vahshiy hayvon- (#11(1 и lilhi ll luikmi qo'llangan¹.

Ahln I I |nililning mashhur «Yer etikasi»da: «Bir butunlikka, Бкн)Н1и| Ы I a va go'zallikka intilayotgan har bir jamoa hayoti — Im i и * I il • Ii.uakatlar esa — noto'g'ri»deb bitilgan. Kishilik jami- НИ»1чу| bu hiiiunlik, barqarorlik, go'zallik tabiat bilan bevosita (tiif) Inне и I \a sluming uchun ham falsafiy jihatdan ekoturizmni **МѣЦ** li il Ma namoyon etgan.

I in I mi I me, rkologik yo'nalishi aslida XX asrning 70-yillaridan }чи||.1H' in I')/. ' yilda Skandinaviya mamlakatlari fuqarolari uchun III'iiHi I'Hiiii'.lia qilish va ularni o'rganish maqsadida turistik IINnl n n uYiislitirilgan. Ushbu turizmdan tushgan mablag' kit- <imi innliiii.i/a qilish uchun ishlatilgani ham ekoturistik marshrut IIIhUii I ' Iiml ctilgan. Keyinchalik bunday turistik marshrutlar ^HiiT'ininr linshqa mamlakatlari, Uzoq Sharq, Shimoliy Amerika ilnil.itkni'ki ham uyushtirila boshlandi.

¹ . . . . . iimy ;ul;ibiy yodgorlik//Asqar Mahkam tarjimai. — T.: «Sharq», НМ I'II,

80-yillar o'rtalarida Rossiyada «Sputnik» Xalqaro yoshlar rizm byurosi Irkutsk oblasti ma'muriyati bilan birgalikda «Ba atrofi temir yo'li bo'yicha ekotur», «Goloust daryo vodiysi bo'yi ekotur» va shu kabi yo'nalishlarni ishlab chiqdi. O'sha davr ekoturistik marshrutlar tabiatga kam ta'sir etgan holda dam o bilan bir qatorda Baykal ko'li muammosini hal qilishga qaratil ta'lim va tarbiya bilan shug'ullanishni maqsad qilib oldi. Bir paytn o'zida ekoturizm Irkutsk qishloq xo'jalik instituti ovchilik fakultet ekologik harakatlar bilan birga olib borildi.

Sobiq ittifoq davrida Baykal ko'li atrofidagi ekologik turi tajribasi Kavkaz, Pomir va Boltiqbo'yi hududlariga ham tarqa Lekin bu hududlarda ekoturlardan kelgan foydalar atrof-mu muhofazasiga yo'naltirilmay, balki boshqa maqsadlarga mabl yig'ish va ayrim shaxslarning boyish manbayiga aylandi.

1977-yilda sobiq Ittifoqda 9058 ta turistik marshrutlar mavj bo'lib, ular mamlakatning ko'pgina sayyohlik rayonlarini qam olgan edi. 996 maxsus turistik mehmonxonalar, baza va kemping har yili 26 mln turistni qabul qilib, 140 mln ekskursantlarga xiz ko'rsatar edi. Zamonaviy turizmning ekologik yo'nalishi XX asrni 80-yillari oxirida rivojlana boshladi. Lekin kitlar bilan bog'liq bo'l birinchi ekoturistik aksiya bundan 10 yil avval tashkil etilgan hayvonlar muhofazasiga qaratilgan edi.

II. Ekoturizmning regional miqyosda turizm industriyasi sifati rivojlangan davri 1990—2000-yillarni o'z ichiga oladi. 90-yillarni boshlarida «Ekologik turizm» xalqaro, mintaqaviy va milliy miqyos rasmiy maqomga ega bo'ldi. Aynan shu yillarda Yevropada Xalqa ekologik turizm ittifoqi ish boshladi.

Oxirgi vaqtda barqaror rivojlanish xalqaro konsepsiyasining ke miqyosda amalga tatbiq etilishi bilan ekologik barqaror turizmni roli yanada ortib bormoqda. Atrof-muhit muhofazasi sohasida e muhim voqea 1992-yil 3—14-iyun kunlari Braziliyaning Rio-d Janeyro shahrida bo'lib o'tgan Birlashgan Millatlar Tashkilotini «Atrof-muhit va rivojlanish»ga doir konferensiyasida qabul qiling «XXI asr kun tartibi»da ekoturizm ham barqaror rivojlanishning aso' omillaridan biri ekanligi ko'rsatib o'tilgan. Mazkur hujjat undan keyi davrlardagi xalqaro hayotda ekoturizm nuqtayi nazardan ekologik ijtimoiy-iqtisodiy masalalar doirasida bir qator xalqaro normat hujjatlar qabul qilinishiga sabab bo'ldi:

- 1995-yildagi Atrof-muhit bo'yicha YUNEP dasturi;

1978-yil, I jularotda qabul qilingan «YUNESKOning barqarorlik konvensiyasi»;

1992-yil (Kiyo-Tinch okean mintaqasi turizm va tabiat muhofazasi haqida), «Turizmning barqaror rivojlanish deklaratsiyasi»; 1992-yil «Biologik xilma-xillik va barqaror turizmga barqarorlik deklaratsiyasi»;

1992-yil YUNEP ekologik barqaror turizm prinsiplari va konvensiyasi qabul qilindi.

1990-yillarida Yevropaning bir qator mamlakatlarida, jumladan sobiq Ittifoqda ham «Ekoturizm» atamasi tez-tez ishlatilgan bo'lib qoldi. I.V. Zorin va V.A. Kvartalnovlarning «*Ekoturizm. nasha*», ming talqini birmuncha ommalashdi. Bu Rossiyada tashkil topgan yowoyi tabiat fondi (WWF) Uzoq Sharqda ishlagan bilan bevosita bog'liqdir. WWF dasturining bir qismi ishlatilgan hududlarni ta'minlash bilan bog'landi.

1996-yildan boshlab Jozif Mak-Nalti MjWiliMi'li xalqaro ekspertlar guruhi «O'zbekiston Respublikasida Ekoturizmni rivojlantirish dasturi» bo'yicha tadqiqotlar olib bordi.

III. Global miqyosda ekoturizmning rivojlanish davri
1992-yil Kossiyada ekologik turizm assotsiatsiyasi tashkil etildi. Uning atrof-muhit dasturi (YUNEP) va Butunjahon Ekoturizm ilmiy markazining (BTT) tashabbusi bilan «Xalqaro ekoturizm konvensiyasi» tashkil topildi. Ana shu tashkilotlar tashabbusi bilan 1992-yil Kanada turistik komissiyasi hamda Kvebek Ekoturizm komissiyasi boshqarmasi homiyligida Butunjahon ekoturizm konvensiyasi 1992-yil 19—22-may kunlari bo'lib o'tdi. Unda 132

1992-yil davlat, nodavlat va xususiy sektordan mingdan oshiq delegatlar ishtirok etdilar. Ushbu Sammit tegishli sohada bir necha konvensiya olib borilgan mashaqqatli tayyorgarlik bosqichlaridan iborat bo'ldi. Kvebek Sammiti ekoturizmni global miqyosda rivojlantirish hamda yangi turistik yo'nalishni tubdan yangi yo'sinda o'rnatish unqiasi bo'ladi. U 2002-yil avgust-sentabr oylarida Shimoliy Amerikada o'tkazilgan Butunjahon barqaror rivojlanish Sammiti bilan bog'liq turistik yo'nalishdagi asosiy taktik va strategik konvensiya sifatida o'n yillikkacha aniqlab berdi. Sammitda qabul qilingan deklaratsiya BMTga jo'natildi va uning mazmuni quyidagidek:

I. Ekoturizm nafaqat iqtisodiy ayirboshlash, balki ekologik muhoza qilishning huquqlarini kafolatlashga hamda ekotizimlarning

nazoratini yo'lga qo'yishi bilan boshqa turistik tizimlaridan ajralil turadi. Shu bilan birga, ekoturizm, rivojlangan mamlakatlarni uchui rivojlanayotgan mamlakatlardagi qadriyatlarni tushunish, ekotizimla muhofazasini amalga oshirish va barqarorlik prinsiplariga amd qilishga chaqiradi. I

> *E'tirof etiladiki*, ekologik turizm ishtirokchilariga tegishl ekologik ma'lumotlarni yetkazish turistik markazlar, tur operatorlaa jurnalistlar va ushbu jarayonda ishtirok etayotgan shaxslargj bog'liqdir. I

> *Tan olinadiki*, ekoturistik jarayonda qatnashayotgan iste'mol, chilar ham, uning ta'minotchilari ham irqiy, jinsiy yoki boshe, turdagi kamsitishlarga yo'l qo'ymasliklari zarur. I

> *E'tirof etiladiki*, ekoturizmning shakli yoki o'tkazish mod« hamda faoliyat turini tanlash orqali ular tashrif etayotgan tfl markazlari hamda atrof-muhitning barqarorligini ta'minlashe mas'uldirlar. I

Mazkur Kvebek Deklaratsiyasi asosida hukumatlar, nodavlat tasM kilotlari, xususiy sektor, jamoat birlashmalari, o'quv yurtlari, tadqic* markazlari, rivojlanishga yordam beruvchi agentliklar, mahalliy; tub jamoalar uchun quyidagi mazmundagi tavsiyanomalar tayinlan<

Milliy, mintaqaviy va mahalliy boshqaruv hokimiyatiga:

1. Milliy va mahalliy ekoturistik siyosat hamda rivojlanij strategiyasini barqaror rivojlanishning umumiy vazifalaridan kej chiqqan holda, ekoturistik jarayonlar qatnashishlari bilan bevosJ(va bilvosita keng miqyosda maslahatlar asosida *ishlab chiqish*. j

2. Mahalliy jamoatchilik, xususiy sektor, nodavlat tashkilotlj va boshqa ekoturistik jarayon qatnashchilari bilan hamkorliW tabiatni muhofaza qilish, mahalliy madaniyat, ayniqsa, urf-odatlj genetik resurslar, yerga va suvga bo'lgan huquqlari hamj mulkchilikni *kafolatlash*. I

3. Ekoturizm sohasida qarorlarni qabul qilishda va ekoturil jarayonlarni olib borishda milliy, mintaqaviy, mahalliy boshqaj organlarini jalb qilish, ularning faoliyatini muvofiqlashtirish (zaj holatda idoralararo ishchi guruhlarni tashkil etish), turia jarayonlarni tashkil etishdagi boshqa qatnashchilarning ishtiroll ta'minlash. Mazkur maqsad va vazifalarni amalga tatbiq qilish uell adekvat (alternativ) tarzdagi budjetni tashkil qilish va tegil qonunchilik tizimini yaratish... . I

I Ynqorida qayd etilgan tuzilmaga mahalliy, mintaqaviy va milliy 'ivn .iln ekoturizmni tartibga solib turuvchi va uning monitoringi- "lib boruvchi mexanizmni tatbiq qilish... .

- Xalqaro darajada turistik mahsulotlar bilan bog'liq bo'lgan l'jii<i iransport infrastrukturasini bilan birga) ekologiksarf-xarajatlarni • lam miqyosda taqsimlash mexanizmini ishlab chiqish... .

I, Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarda, bufer zona- k niulmfaza tegralarida)da hamda ekoturizm rivojlanayotgan ludl.uda mahalliy va munitsipal miqyosda boshqaarv vositalarini l iti'li uchun zonallashtirish va yerdan foydalanish rejalarini II,r.hiirish... .

- Maiqaror ekoturizmni rivojlantirishga yo'naltirilgan, xalqaro Is<••lli aniqlashtirilgan va tasdiqlangan sertifikatсион sxemalar, \nihqlar, ixtiyoriy tashabbuslardan foydalanish... .

I koturzmning asosi bo'lgan mikro, kichik va o'rta turistik Huiialarni texnik va moliyaviy qo'llab-quwatlash, barqaror ri- i inr.li maqsadida inson resurslarini rivojlantirishga yordam Inn la'minlash.

'» Alohida muhofaza etiladigan hududlarga tashrif buyurayot- ln a mining muntazam o'sishi, nozik ekotizimlardan foydala- l'In luiqarorlashtirish maqsadida tegishli siyosat yo'nalishini, me- ih ni icjalarini va tashrif dasturlarini ishlab chiqish.

Hi Xalqaro miqyosda hamda ichki bozorda milliy turistik tar- iui luishqaruv organlari ma'muriyati tomonidan amalga oshiri- и ми Hasturlarga kichik va o'rta ekoturistik kompaniyalar hamda ni opciatorlarni kiritish va hokazo.

Milliy, mintaqaviy va mahalliy organlarga Kvebek Deklaratsiyasi •Ti i.ivsiya etilayotgan ko'rsatmalar 19 ta bo'lib, ular deyarli hi I.'inning barcha jabhalarini o'z ichiga qamrab oladi.

I l.naisiyada *Xususiy sektor namoyondalariga* 14 ta banddan и I"> li-an tavsiyanomalar taqdim etiladi. Ularning aksariyati i и I-nmpaniyalar, turoperatorlar yoki tashkilotlarga ekoturizmni I il I ir.li, uni boshqarish hamda ekologik xavfsizlikni ta'minlash m \n I yo'riq ko'rsatib o'tadi.

- "brk Deklaratsiyasida alohida ko'rsatmalar *nodavlat tashki- 11, Iiimoat birlashmalari, o'quv yurtlari va ilmiy markazlarga* I" nlan. Ushbu ko'rsatmalar 4 ta banddan iborat bo'lib, ular и II' III iiIng ilmiy va texnik asosini yaratishga oid tadqiqotlarni m и, \ Shomurotova

olib borish, o'zaro va davlatlararo hamkorlik shartnomalarini tuzish ilmiy-texnik yutuqlarni ekoturizmning rivojiga yo'naltiruvchi ko'rsatmalardir.

Hukumatlararo tashkilotlar, xalqaro moliyaviy muassasalar va rivojlanishga ko'maklashuvchi agentliklar uchun tavsiyanomalar, Deklaratsiyaning 37—44, moddalarini o'z ichiga oladi. Mazkur tavsiyanomalarda ekoturizmning boshqa turistik turlaridan farqli xususiyatlarini inobatga olgan holda xalqaro hamkorlik mexanizmini ishlab chiqish, ijobiy, milliy va mintaqaviy ekoturistik harakatlarni qo'llab-quvvatlash, mintaqalarning o'ziga xos xususiyatlaridan foydalanib chiqib xalqaro standartlarni belgilash, ekoturistik jamg'armalarni tuzish va ularni taqsimlash mexanizmini yaratish kabi tavsiyalar berilgan.

Mahalliy va tub xalqlar jamoatchiligiga Deklaratsiyada keltirilgan 44 ta moddada aks ettirilgan va ularga tegishli bo'lmagan tavsiyanomalardan tashqari mahalliy aholi imkoniyatlari, an'analari, tabiiy va ijtimoiy resurslarini inobatga olgan holda strategiyalarini ishlab chiqish va ularni amalga tatbiq qilish prinsiplari ko'rsatib o'tilgan.

Kvebek Deklaratsiyasining oxirgi 47—48-bandlari bevosila Yoxannesburg **Butunjahon barqaror rivojlanish Sammitiga yo'naltirilgan** bo'lib, unda quyidagi tavsiyalar aks ettiriladi:

- > Barqaror rivojlanish prinsiplarini turizmga ham tatbiq etish
- > Barqaror rivojlanish prinsiplarida iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik afzalliklarga erishishda ekoturizmning rolini ko'rsatib o'tish
- > Barqaror rivojlanish Butunjahon Sammitining birinchi va ikkinchi tur natijalariga turizm, jumladan, ekoturizmning ahamiyatini kiritish.

Sammitda ekoturizmning rivojlanish prinsiplari — Kvebek deklaratsiyasi qabul qilindi. Xuddi shu yili, ya'ni 26-avgust — 1-sentabr kunlari Janubiy Afrika Respublikasining Yoxannesburg shahrida BMTning «Barqaror rivojlanish» rukni ostida Butunjahon Sammiti bo'lib o'tdi. Ushbu Sammitda 2002-yilning «Xalqaro ekoturizm yili», «BMTning madaniy merosi yili» natijalari umumlashtirilgan tarzda ekoturizmning barqaror rivojlanishdagi ahamiyati ko'rsatib o'tildi.

Xalqaro miqyosda rivojlanib borayotgan ekoturizm O'zbekiston ham o'z ta'sirini o'tkazdi. 2001-yilda O'zbekiston, Qozog'iziston, va Qirg'iziston respublikalari bilan birgalikda TESIS dasturi asosida, «G'arbiy Tyan-Shanda biologik xilma-xillikni saqlash» loyihasi ishlab

III) Yagona ekologik davlatlararo tizimdagi noyob tog' uning xilma-xil va betakror landshaftlarini saqlab qolish, unda yagona xalqaro ekologik rezervat tashkil etishga qaror. Ushbu qator alohida muhofaza etiladigan tabiiy hudud va ular bilan birga ekologik sayyohlik marshrutlarini ishlab chiqishni maqsadli moddiy va moliyaviy resurslar ajratildi. Hozirgi kunda yuzlab mahalliy marshrutlar ushbu hududda ishlamoqda. 2004-yil 3-d. Toshkent shahrida «Ekoturizm va barqaror rivojlanish» konferensiyasi bo'lib o'tdi. Konferensiyani xalqaro Ekosistemalarni muhofaza va uning qoshidagi ekologik turizm markazi «Ekosistemalarni muhofaza qilish» tashkiloti etdi. Unda Markaziy Osiyoda mahalliy, milliy va regional darajada barqaror rivojlanish uchun ekoturizmni yuritishning usullari ko'rib chiqildi. 2005—2006-yillarda O'zbekistonda ekologiya bo'yicha bag'ishlangan o'nlab uchrashuvlar, davra suhbatlari, seminarlari, anjumanlar bo'lib o'tdi, ularda ekoturizmning ahamiyati (qiyos, ma'rifiy, iqtisodiy va ijtimoiy ahamiyati) ochib berildi.

Nazorat savollari

- I Ekoturizmning rivojlanish tarixini bosqichlarga ajratishda qanday ko'rsatkichlar inobatga olinadi?
- II Ekologik sayyohlik qachon va qayerda paydo bo'lgan?
- I XX asrning 90-yillarigacha bo'lgan ekoturistik davr qanday nomlanadi?
- I Regional miqyosdagi ekoturizm nima?
- II 2000-yildan keyingi bosqichda qanday ekologik sayyohlik rivojlandi?
- III Ekoturizm yili kim tomonidan taklif etilgan va qachon nishonlangan?
- IV Ekologik xilma-xillik va barqaror turizmga bag'ishlangan Berlin deklaratsiyasi qachon qabul qilingan?
- V Kvebek Butunjahon Sammiti qachon bo'lib o'tgan va unda qanday hujjatlar qabul qilingan?

1.5. EKOTURISTIK DUNYOQARASHLAR TIZIMI (KONSEPSIYALAR)

Ekoturizmning rivojlanish bosqichlari. Dunyo miqyosida bir qadar o'zgarishlar mavjud. Lekin ekoturistik daryoqarashlar hammajoyda ham mavjud, chunki insonlarning tabiatga nisbatan, xususan ekoturistik daryoqarashlar bo'lgan dunyoqarashlari, ayniqsa uning tizimi, ularning

xarakterlari kabi turlicha bo'lishi tabiiy hoi. «Insonlarning dunyo rashlari, — degan edi Abu Nasr Forobiy, — ularning tashqi ko'rini ga o'xshab turlicha bo'ladi, fazilat ularning ilmiga, hayot tarziga, yash muhitiga to'g'ridan to'g'ri bog'liqdir». Ekolog olim, professor Nike Feodorovich Reymers: «Ekologiya keng ma'noda insonlarning yaS ketishi haqidagi ta'limot», deb aytgan edi. Chunki insoniyatning kurrasida yashash muddati ekologik dunyoqarashlarini amalga tal qila olish imkoniyati bilan belgilanadi.

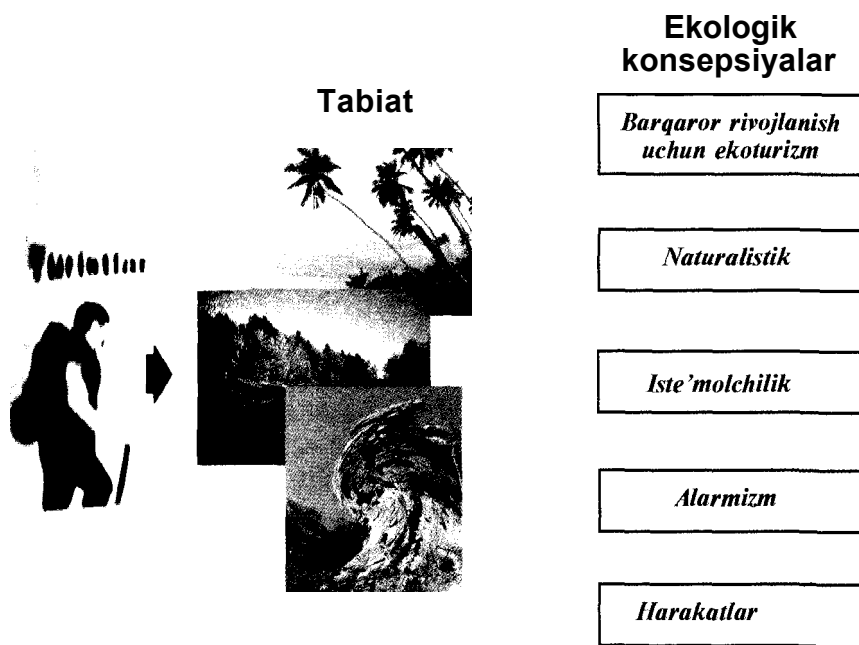
Ekoturistik konsepsiya — tabiat va turizmning o'zaro mimoso to'g'risidagi qarashlar, ya'ni bu moddiy dunyoda sayyohlikning o ahamiyati, mazmuni va mohiyatini aks ettiruvchi dunyoqarashlar tiz

Jamiyat qonunlari — kishilarning xatti-harakatlarini yoki bin bir obyektga nisbatan (shu jumladan tabiatga nisbatan) munosa tini belgilaydigan ijtimoiy me'yorlar yig'indisi. Tabiat qonunlar kishilarni o'rab turuvchi tabiiy muhitda kechayotgan hodisa va rayonlarning jamiyat qonunlariga bo'ysunmaydigan va kishilar fi liyatisiz ham namoyon bo'la oladigan holati. Tabiat qonunlari tabiiy omillarning birgalikda harakat qilishi, tabiiy modda (s energiya, kislorod, uglerod...)larning katta va kichik aylanishi, mo(va energiya tezlanishi, tirik organizmlarning evolutsion rivojlani va shu kabilar kiradi.

Hozirgi ilmiy adabiyotlarda ekoturistik dunyoqarashlar mazn ni va mohiyati bo'yicha guruhlashtirilmagan (klassifikatsiyala magan). Shuning uchun ham hozirda shartli ravishda quyidagi *el turistik konsepsiyalarni* ajratish mumkin:

- *barqaror rivojlanish uchun ekoturizm;*
- *naturalistik;*
- *iste'molchilik;*
- *alarmizm;*
- *harakatlar yoki harakatsizliklar strategiyasi;*
- *ekoturistik rivojlanish chegarasi konsepsiyasi;*
- *muhofaza qilish va rivojlanish konsepsiyasi;*
- *ekoturistik inqiloblar konsepsiyasi.*

Barqaror rivojlanish uchun ekoturizm konsepsiyasiga ko'ra t biat qo'yniga qilinadigan sayyohlikni jamiyatning ekologik-ij moiy-iqtisodiy muammolarining yechimini topish orqali kom leks ravishda mahalliy, milliy, regional va global miqyosda o'za uyushgan tarzda hal qilish mumkin. Ushbu dunyoqarash konse

5-rasm. Ekoturistik dunvoaarashlar tizimi.

»и-1иI .imalga oshirish masalalari 2002-yilda Yoxannesburg (Iihlm hlii InI lib o'tgan «Barqaror rivojlanish»xalqaro Sammitda tn lib I liiqilgan va u bo'yicha tegishli xalqaro deklaratsiya va 7 sli.iiiiiiin.ilai qabul qilingan.

NMHNilistik konsepsiya — jamiyatdan ustun turuvchi tabiatni **lbilih** hu h, dono yaratuvchi, ideal borliq deb qaraydigan falsafiy Hijiuiiuii \a maktablar. Naturalistik konsepsiyaga qarama-qarshi Im ItMii tluuiyoqarash **iste'molchilik konsepsiyasi** — turizmni yoki •Miil'iMiuii) sayyohlik faoliyatini tabiatdan ustun qo'yish va inson-(ihiiiiii) hiiknironlik g'oyasini ilgari surish.

Hni bo/or munosabatlarni shakllantirgan va kapitalizmning **jim«dil.iiii'** a h davrida turgan «yangi biznes»sohiblaridir. «Iste'mol-tliil.ii . . . . . yozuvchi Jek Londonning asarlarida aks ettiril-ftii »i Dlin orqasidan quvib butun borliq tabiatni faqatgina ular-iiiiin iiwohlik ila boylikka erishish talablarini qondirish manbayi, »U-i i|ni.i|Miilar. Hozirgi kunda ayrim «yangi boylar»ham bularga t D||Hl IIIso1 bo'la oladilar. Ular uchun dam olish birlamchi, tabi-tii hi ir,onlar hayoti ikkilamchidir.